

ДИСКУСІЙНІСТЬ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРЕКІВ УКРАЇНСЬКОГО ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Стаття містить порівняльну характеристику основних наукових поглядів на етногенез приазовських греків. Сформульовані основні дискусійні питання з цього приводу. Визначені фактори впливу на напрямок процесів формування сучасної національної ідентичності.

В Україні проблеми пов'язані з національною ідентичністю громадян особливо важливі через незавершеність творення української національної ідеї. Крім того, за великим рахунком, процес оформлення нації в Україні тільки розпочався. Більшість громадян, особливо у східних областях лише на початковій стадії української національної ідентифікації. Саме через це питання національної ідентичності греків українського Приазов'я, як частини української громади є актуальним.

Сучасна грецька спільнота України нараховує за офіційними підрахунками близько 100 тис. осіб. Має кілька десятків національних товариств об'єднаних Федерацією Грецьких Товариств України (ФГТУ). Статус спільноти кваліфікується законодавством України як національна меншина¹. Діяльність ФГТУ пов'язана в основному із м. Маріуполем, де знаходиться її головний офіс, та довколишніми селами. Пояснюється це скоріше почуттям регіональної єдності – "маріупольські греки", яке є досить поширеним самоусвідомленням при контактах із іншими регіональними спілками греків як України, так і країнами колишнього СРСР. Виникнення цієї спільноти має історію більшу за 200 років, саме тоді коли сталося переселення православних (грецької віри) з Кримського ханства до Російської імперії на запрошення Катерини II у 1778 р. Тоді з Криму вийшло біля 30 000 осіб, які згодом поселились у Приазов'ї, вони і є предками сучасних маріупольських греків².

Перш за все сумніви щодо "грецькості" греків Приазов'я викликають як побутова культура, звичаї, їхній зовнішній вигляд та мова. Виявляється з Криму переселились носії двох мовних сімей: алтайської (тюркофони-уруми) та індоєвропейської (еллінофони-румеї)³.

Викликає зацікавлення і процес формування грецької національності у осіб генетичне походження яких, багато сучасних дослідників історії Криму пов'язує із різними народами середньовічного Криму. Дискусійним у такій ситуації є вже сам офіційний статус грецької спільноти. Сумнівна і елліністичність суспільної та культурної самосвідомості різних груп греків України загалом.

Крім того, значні розбіжності мають висновки фахівців історії, етнології та політології відносно причин та особливостей формування єдиної грецької національної ідентичності у різних груп греків України. В першу чергу мова йде про греків Українського Північного Приазов'я. Так, наприклад, Н.І.Бацак у своєму дисертаційному дослідженні "Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.)", жодним чином не піддає сумніву "грецькість" населення Приазов'я. Визнаючи їхню осібність у формулюванні "етнічна група північноприазовських греків", вона одночасно зараховує їх до "еллінів світу"⁴. Насторожує не сама по собі формула, а те, що використовуються категорії сучасної етнічної та національної ідентичності приазовських греків. Від цього походить авторське трактування їх цінностей. Так,

суспільний рух Маріупольської грецької громади детермінується трьома чинниками: "диференціація двох субетнічних груп" (маються на увазі тюркофонічна та еллінофонічні групи), "віддаленість від центрів новогрецького ренесансу", "вплив російської влади"⁵. Тобто Н.І.Бацак досліджує приазовських греків як етнічну групу еллінської діаспори.

На тих же позиціях виконані дисертаційні дослідження М.О.Дьоміної "Українсько-грецькі відносини: історичні передумови та сучасний стан розвитку", С.В.Новікової. "Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – XX ст.)", С.П.Пахоменко "Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX століття", В.В.Піскіжової "Національно-культурне життя етнічних греків (1991 – 2005 рр.)", О.О.Уварової "Російська "Політика покровительства" щодо греків-імігрантів в кінці XVIII – першій третині XIX ст. (На матеріалах Херсонської губернії)", О.А.Цвигун "Демографічні процеси в грецькій меншині Донеччини (90-ті роки XX ст. – початок XIX ст.)". Понятійний апарат вказаних досліджень відносно греків Північного Приазов'я користується такими формулами як "Греція – історична батьківщина приазовських греків" (С.П.Пахоменко), "грецька національна меншина" (В.В.Піскіжова), "грецький етнос" (С.В.Новікова), "грецька діаспора" (М.О.Дьоміна та О.О.Уварова) і навіть теоретично некоректне (за розуміння поняття "нація" явищем модерного світу) "національне відродження грецької меншини" (О.А.Цвигун). Можна навіть говорити про певний дослідницький напрямок в українській науці, який розглядає приазовських греків у культурному, соціальному та політичному аспекті як частину еллінської діаспори.

Деякі інші теоретичні формулювання використовує група українських етнографів та джерелознавців. Наприклад, дисертаційні дослідження Г.В.Гедьо "Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект", В.В.Дмитрієвої "Родильно-хрестильна обрядовість греків Приазов'я в другій половині XIX – XX ст.", Т.М.Князевої "Традиційна культура греків Приазов'я", І.С.Пономарьової "Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури", російського науковця В.В.Баранової "Греки Приазов'я: етнічна самосвідомість та мова", а також низки публікацій кримської дослідниці М.О.Араджионі. Зазначені праці зосереджені довкола культурних аспектів, можливо тому й відмінна детермінація суспільних чинників й інший комплект ідентифікаційних формул. Так, простежується чітке етнічне уособлення греків Приазов'я, від інших греків України та еллінської діаспори загалом. Обережні формулювання "маріупольські греки", "румеї-уруми", "греки Приазов'я" та "грецька спільнота Приазов'я" доповнюються вказівками на особливе полікультурне походження сучасного стану етнічної ідентичності. До того ж висновки дослідників детермінуються етнолінгвістичною ситуацією в грецькій спільноті Приазов'я – розподіл їх на еллінофонів та тюркофонів, релігійною – етноконфесійна приналежність єдиний моноліт для предків приазовських греків, а також їх етнокультурною особливістю.

Таким чином, в українській науці можна виділити два напрями розуміння етнічної історії греків Українського Північного Приазов'я, згідно із їх висновками та українським законодавством зазначену етнічну групу можна кваліфікувати або як "етнічну меншину" (надалі суспільно-політичні дослідження), або як "корінний народ" (надалі культурологічні). Така помітна різниця зосереджується на кількох дискусійних вузлах у етнічних процесах спільноти протягом як її перебування у Приазов'ї, так і у кримський період її життя.

Базовий дискусійний вузол історичних явищ та процесів – етнокультурне походження спільноти. Результати антропологічних, археологічних, етнографічних, лінгвістичних та джерелознавчих досліджень другої останніх десятиліть вказують на те, що близько половини маріупольських греків (самоназва "уруми") скоріше за все до грецького етносу має виключно етноконфесійне відношення, оскільки разом із іншими маріупольськими греками (самоназва "румеї") підпорядковувались грецькій православної церкві у Криму. Самоназва румеї-уруми вказує на такі висновки: перший варіант – грецькою, другий – тюркською мовами означає громадянин Римської імперії. Тобто їх етноетнонім містить політичне забарвлення. Виходячи із досліджень історії Східної Римської імперії (Візантійської) стає зрозумілим, що до римського громадянства допускалося осіле населення, що сплачувало податки та відповідало офіційній релігійній доктрині імперії⁶. Тобто румеї-урумом міг бути кожен православний мешканець Криму. Саме тому предками маріупольських греків у до-Греївський (доісламський) період були

і грецькі колоністи, і готи, і тюркомовні кипчаки, огузи та інші народи які осідали у Криму. Урумів слід вважати потомками негрецького тюркомовного населення Криму, в той час як суспільно-політичні дослідження користуються міфологічним поясненням ніби уруми це татаризовані греки. Отже, виходячи із новітніх досліджень предками маріупольських греків слід вважати більшість населення доісламського Криму, а не тільки його грецьку частку⁷. Саме через ігнорування зазначених аргументів про етногенетичне походження маріупольських греків і виникають протиріччя, історичні міфи та некоректні формулювання.

Пов'язаний із етнічним походженням і акт міграції, який втілює на практиці особливості етнокультурної ідентичності населення Криму. Бо ж тільки сутнісні відмінності у самосвідомості дозволили предкам сучасних маріупольських греків мігрувати. Щодо чинників цього акту суспільно-політичні дослідження та поширені історичні міфи вказують на етнічний фактор – грецькі корені переселенців. Саме через кровну спорідненість відбулось переселення.

Протиріччя вносять висновки культурологічних досліджень: за їх аргументацією у кінці XVIII ст. кровна спорідненість мала набагато меншу вартість порівняно із релігійною ідентичністю. Тому вони вказують на майже повну відсутність етнічних чинників та звертають увагу на етноконфесійні. Бо ж християни Криму підпорядковувались Константинопольській православній церкві, очолював переселення та виступав головою у зносінах мігрантів із імператрицею Катериною II саме представник Готфейсько-Кафайської єпархії цієї церкви – митрополіт Ігнатій Гозадін. Крім цієї церкви впливовою була ще й вірменська православна церква. Важливим у цій ситуації є відділення від маси переселенців-християн вірмен та розселення їх окремо від пастви Константинопольської церкви на землях Війська Донського. Перша група вважає, що від "греків" відділились "вірмени", тобто в основі етнічний фактор. Натомість культурологічні дослідження зазначають, що від етноконфесійної групи Константинопольської церкви "потомків доісламських православних християн Криму" відокремились "члени етноконфесійної групи вірменської православної апостольської церкви"⁸. Тобто в основі – релігійний етноконфесійний чинник. Саме він, на їх думку домінував у свідомості мігрантів.

Із зазначеним аспектом історії грецької приазовської громади пов'язана потужна міфологічна система. В той час як базове дискусійне питання етногенетичних коренів часто ігнорується. Загалом, можна стверджувати що історична міфологія пов'язана із суспільно-політичною та культурно-просвітницькою діяльністю ФГТУ за підтримки грецького та кіпрського консульств у м. Маріуполі. Виявляється це у безлічі заходів щодо сприяння науковим дослідженням, засобам масової інформації, культурологічним та просвітнім організаціям предметом та напрямком діяльності яких є греки Приазов'я. Це і створення недільних класів викладання новогрецької мови, навіть у туркофільських населених пунктах, і безкоштовний відпочинок у Греції для дітей етнічних греків, і газети грецькою мовою, і виставки з концертами на грецьку національну тематику. Тобто такі дії актуалізують саме елліністичне у культурі та ментальності маріупольських греків, тоді як інші сторони їх життя знаходяться у тіні (урумська мова та загалом усе пов'язане із тюркською культурою)⁹.

У зв'язку із вказаною активною позицією представників та прибічників грецької метрополії останніми роками змінився напрямок конструювання історичних міфів у приазовських греків. У радянські часи негативна історична пам'ять зорієнтовувалась у ісламо-турецькому напрямку (він слугував інтересам російського царизму). Джерелом були православні церковні діячі починаючи із Ігнатія Гозадінова. Вони актуалізували у свідомості предків приазовських греків протиріччя між православними та мусульманами у Кримському ханстві. Саме це спровокувало організоване виселення з Криму у кінці XVIII ст. Надалі, аби втримувати переселенців на нових землях, та запобігти їх поверненню церковне керівництво змушене було підтримувати антиісламські настрої.

Сучасна історична міфологія слугує інтересам Греції та направлена на формування такої національної ідентичності у грецького населення Приазов'я, яка найбільше зорієнтує їх до самовизначення у статусі частини грецької діаспори. Важливим її аспектом є актуалізація негативної історичної пам'яті: примусове переселення греків до Приазов'я. Сутністю такої міфології є зосередження на діях російських владних кіл під час переселення. Зокрема, багато дослідників з'ясовують особливості підготовки переселення, роль Катерини II, Суворова, Потьомкіна, а також особистих інтересів митрополита І.Гозадінова.

Багато українських дослідників етнічної історії приазовських греків знаходяться під впливом цієї міфотворчої концепції. Проте, існують й об'єктивні дослідження. До речі, вивченням історичної міфології Приазов'я, як такої не займався жоден науковець.

Беручи до уваги об'єктивні наукові висновки, тобто враховуючи поліетнічне (етноконфесійне) походження групової ідентичності у маріупольських греків з'ясовується дискусійність процесу трансформації етноконфесійної ідентичності у етнонаціональну. Тобто виникає недосліджене ще питання щодо механізмів формування саме грецької національної ідентичності у греків Приазов'я. Хронологічно цей процес вміщуються у межі із переселення (до Приазов'я кінця XVIII ст.) до політики коренізації ССРР у 20-х рр. XX ст.

Судова та адміністративна влада, яку мали маріупольські греки, надавала їм аутентичних націєтворчих можливостей¹⁰. Протягом вказаного часу впливовими на ідентифікації мали б бути всі акти імперської та місцевої влади відносно мешканців Маріупольського округу: як офіційні документи так і неофіційні згадки про них. Бо ж безперечний вплив ендоетнізмів, який вони чинять на екзоетнізми. Також необхідно простежити всі наявні акти маріупольського грецького суду на вживаність у його діяльності етнічних та національних компонентів. Це дозволить чітко визначити вплив юридичної практики на групову ідентифікацію мешканців Маріупольського округу. Досліджені свідоцтва тієї доби не дають відповіді щодо вживаності аутентичних етнізмів "румей" та "урум", натомість російською владою поширювались такі назви як "грек" та "еллін". Крім того, важливими є діяльність релігійних та освітніх закладів тієї доби, проте подібні відомості також рідкі та не досліджені у необхідному напрямку.

Загалом, слід вести мову про формування еллінської компоненти у етнонаціональній самосвідомості приазовських греків. Так, поява у Маріуполі контор грецьких (греків метрополії) купців, інтенсивна Балканська зовнішня політика Російської імперії підсилювали саме грецькі ідентифікації, або ж навіть їх варто називати еллінськими, тобто тотожними Грецькій державі, що тільки-но з'явилась на Балканах і проводила значну агітаційну діяльність у Європі та Російській імперії. Суспільно-політичні діячі Греції та Російської імперії, які вели боротьбу за незалежність Грецької республіки від Османської імперії, намагались залучити приазовських греків до цієї боротьби¹¹. Проте цей аспект є малодослідженим і чітких відповідей про результати таких дій сьогодні не існує. А відповіді могли б вказати на дійсну елліністичність маріупольських греків того часу.

Тобто, недослідженими проте важливими є процеси формування етнонаціональної ідентичності у аспекті діалогу аутентичної та еллінської її складових. І в основі не достатку уваги до цієї проблеми згаданий вузол дискусійних питань про етнічне походження.

Більше уваги у наукових колах України отримав вплив російського оточення. У маріупольських греків під впливом їх юридичної та економічної інтеграції середини XIX ст. до російського простору відстежено втрату ними етнічних маркерів: традиційного одягу, елементів побуту, забуття рідної мови.

Формування єдиного національного простору у межах Російської імперії поєднувалось із розвитком ринкової капіталістичної світосистеми. У кожному з приазовських грецьких поселень створювались початкові народні училища, з викладанням російською мовою. До початку XX ст. ці школи відвідували майже всі діти тюрксько- та елліномовних поселень¹². У російськомовному торгівельному та правовому середовищі, звісно, необхідно було володіти російською мовою. Крім того, більшість предметів широкого вжитку у побуті поселенців того ж часу змінились з традиційного, що відображав їх етнічні особливості, на фабричне, позбавлене таких особливостей.

Такі зовнішні маловпливові на перебіг грецького націогенезу аспекти історії є вивченими. В той же час, вплив російської ментальності на культурну та політичну еліту приазовських греків є невивченою. А саме він є найважливішим для розуміння того, що сучасна грецька національна ідентичність сформована в першу чергу за російським шаблоном розуміння явища нація. Отримуючи освіту в російських вузах, приазовська грецька молодь виковувала етнонаціональну еллінську свідомість, і вертаючись у Приазов'я приносила із собою таке саме розуміння про власне походження. Тобто можна говорити, що зросійщені приазовські греки сприймали себе так, як їх сприймали росіяни. Які зовсім не робили між ними та еллінами різниці. Наприклад, яскравим випадком нерозуміння російською владою різниці між

приазовськими та метрополійними греками було невіддале підселення двох сотен грецьких волонтерів Кримської війни до приазовських греків села Сартана у середині XIX ст. За згодою сартанців та волонтерів останні заснували нове село – Ново-Миколаївку¹³. Проте, до початку Першої світової війни наявність таких первинних етнічних ознак як мова та одяг було суттєво зменшено. Аутентичні маркери лишилися лише у мові. Участь у світовій та громадянських війнах ще більше зосередила політичну увагу колишніх мігрантів з Криму на долі російської нації.

Отже, сучасна українська наука ігноруючи найважливіші аспекти націогенезу приазовських греків дорадянської доби дослідила їх життя у економічному та суспільно-політичному аспектах.

Окремої уваги потребує радянський період історії мариупольських греків. На початку 20-х рр. XX ст. з'явилося оновлене, більш привабливе джерело русофільських ідентифікацій – радянська влада. У цьому аспекті слід розуміти що російське сприйняття греків Приазов'я заглибилось у свідомість їх самих разом із іншими елементами російсько-радянської культури. Все це проявилось за часів "коренізації", коли грецька інтелігенція пропонувала вводити новогрецьку писемність у приазовських селах. Лише згодом, коли такі дії виявились неуспішними, та після кількох етнографічних експедицій були виявлені особливості у мові приазовської грецької спільноти¹⁴.

Крім того, дискусійні міфологічні закиди щодо національного характеру репресій 30-х рр. XX ст, ніби характер таких заходів радянської влади був антигрецьким. Для підтвердження або спростовування таких заяв необхідний докладний аналіз формулювань вироків трійок, бо більшість їх виходять із узагальнень – беруться усі греки репресовані за культурно-просвітницьку діяльність та зараховуються до "репресованих за національною ознакою"¹⁵. Разом із тим репресії та спекуляції над ними становлять один з головних націєутворюючих факторів для грецької громади сучасності. Оскільки трагізм подій, та причинність їх (за те, що були греками) створюють необхідний інтуїтивний зв'язок пошуку справедливості між усіма греками. Так, останніми роками, разом із поширенням теми репресій збільшується і консолідованість греків Приазов'я із іншими греками діаспори: проводяться заходи щодо увіковічення жертв репресій 30-х рр., публікуються книги та матеріали у ЗМІ на подібну тематику.

Такий метод посилення національної ідентичності заснований на негативній історичній пам'яті, та мало користі дає Україні та українській національній ідеї. Він тільки поглиблює розкол між носіями грецької національної ідентичності та української. Він і так незначний. Бо легітимність радянської влади у свідомості греків Приазов'я будувалась на приналежності їх до Великого радянського братського народу різних малих народів, в тому числі і греків. Ця легітимність вибудовувалася на позитивних трагічних історичних міфах Великого Жовтня та Великої Перемоги. Разом із руйнацією цих міфів, радянської державності греки втратили взагалі почуття легітимності влади у політичному просторі України, оскільки українці – такий самий народ як і вони. Саме тому у 90-х рр. XX ст. посилилась грецька етнічна ідентичність. Проте чому вона розвинулась саме у еллінську сьгодні остаточних відповідей не існує. Можливо через можливість міграції до Греції. Як би там не було майже повністю втрачена для приазовських греків можливість вибудовування аутентичної національної ідентичності. Вони фактично стали частиною діаспори як їх і досліджує більшість українських науковців.

Загалом же етногенез греків Приазов'я повний дискусійних питань: це і питання етногенетичного походження, детермінація акту міграції із Кримського півострів до Приазов'я, механізми трансформації етноконфесійної ідентичності у етнонаціональну та національну грецьку згодом, джерела та мотиви створення національно-культурних гуртків та організацій, взаємозв'язок радянських, елліністичних, українських, російських та регіональних ідентифікацій протягом останніх двох десятиліть XX ст. Чинники міграційних рухів у напрямку Греції та Росії цього ж часу. Діяльність грецьких національних громадських організацій Приазов'я та України, а також її зв'язок із Грецією та світовим елліністичним рухом.

¹ Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 11 – 12.

² Гедьо А. В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XII – XIX ст. – К., 2005. – С. 290.

- ³ Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К., 2006. – С. 48.
- ⁴ Бацак Наталія. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 3 – 5.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Назарев Є. Про питання протогенезу греків України // Етнічна історія народів Європи. – Випуск № 4. – 2000. – С. 54 – 55.
- ⁷ Араджиони М. А. К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. III. – Симферополь, 1993.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Перехвальская Е. Этнолингвистическая ситуация // <http://www.genling.nw.ru/Ethnolin/ethnosite/situation.htm>.
- ¹⁰ Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р.П.Божко, Т.Ю.Були, Н.Н.Гашененко. – Мариуполь, 2006. – С. 91 – 93.
- ¹¹ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – К., 1999.
- ¹² Отчёт Мариупольской уездной земской управы. Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1895. – Мариуполь. – 1895. – С. 158 – 159.
- ¹³ Отчёт Мариупольской уездной земской управы. Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1879. – Мариуполь. – 1879.
- ¹⁴ Якубова Л.Д. Мовна проблема та культурне життя мариупольських греків (середина 20-х – 30-і рр. XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 82 – 90.
- ¹⁵ Час реабилитации греков // Греческая газета. – 2003. – № 10. – С.4 – 5

В статье проанализированы основные научные взгляды на проблематику этногенеза приазовских греков.

The article contains the analysis of scientific researches in the area of ethnogenesis of Azov Greeks.